

jaro
dolar

tisoč
let
slovenske
pisane
besede

335181

335181

-9 -05- 1983

0-2299

W

Jaro Dolar

OB RAZSTAVI TISOČ LET SLOVENSKE PISANE BESEDE

Ozemlje, na katerem so se pod konec 6. stoletja naselili Slovenci, ni pomembno samo zato, ker se tu Jadransko morje najgloblje zajeda v celino in ker je tu živahno križišče, prek katerega vodijo važne poti s severa na jug in z vzhoda na zahod, ampak ker je to edino področje, na katerem se stikajo tri največje evropske narodnostne skupine: Romi, Germani in Slovani.

V soseščini velikih narodov se Slovenci niso mogli dolgo upirati številčni premoči, višji družbeni ureditvi, predvsem pa krščanstvu, s katerim so močnejši sosedje krepili svoj kulturni vpliv pa tudi politično oblast. Komaj dvesto let po naselitvi so Slovenci izgubili samostojnost in prišli v sklop frankovske države.

Tuje vseljevanje in germanizacija, ki sta se tako stopnjevala, da se je Slovincem v teku stoletij oddrobilo blizu dve tretjini nekoč naseljenega ozemlja, sta vzbujali stalen občutek ogroženosti. Kljub temu so vztrajali na tem tako vetrovnem koncu Evrope in si celo ustvarili kulturo, ki je daleč presejala njihov politični položaj, posebno če ga

primerjamo z njihovim številom. Slovenščina je kot jezik enega najmanjših narodov v Evropi dobila sorazmerno zgodaj svoja prva zapisa besedila. "Brižinski spomeniki", prvi zapis slovenščine v zadnji četrtini desetega stoletja (manj kakor stoletje in pol po prvi francoščini v strasbourgških prisegah) s svojim vznesenim slogom priča vsaj o bogatem ustnem, če že ne o izgubljenem pismenem izročilu.

Sledilo je bolj ali manj gluho obdobje, ki je potisnilo Slovence na obrobje evropskega dogajanja, saj se tujim cerkvenim dostojanstvenikom in fevdalnim gospodom ni zdelo vredno, da bi svoja kulturna prizadevanja usmerjali med slovenske tlačane.

Bogata knjižna kultura, ki so jo v srednjem veku gojili menihi na Slovenskem, priča, da se je nekako od 12. stoletja naprej začelo tudi pri nas kulturno življenje. Upoštevati je namreč treba, da je to, kar je prišlo do nas in kar iz te dobe hranijo starejše slovenske knjižnice, le drobec tistega, kar je nekoč tako razkošno zaživel. Požari, ki so jih zanetili uporni tlačani, predvsem pa turški napadi so gotovo uničili mnogo knjižnih dragocenosti.

Čeprav so bili ustvarjalci in uživalci te kulture večidel tujci, smo vendarle upravičeni, da jo imamo za svojo, saj jo je vzdrževal in omogočal slovenski tlačan.

Za enega teh tujih menihov vemo, da se je tega dobro zavedal. Bil je to Syferidius Suevus (iz Švabskega), ki je priznal in zapisal, da "ga, Švaba, hrani slovenska zemlja".

Ko se je namesto dragega pergamenta začela uveljavljati cenejša pisna podlaga, namreč papir, se menihom ni več zdelo za malo, da bi kako prazno stran popisali tudi s slovenskim besedilom, ki so ga pri dušno pastirskem delu potrebovali. Tako je v stiškem samostanu v prvi polovici 15. stoletja ob polemičnem spisu proti husitom, ki ga je napisal češki emigrant, nastalo eno naših najstarejših besedil. Zdi pa se, da se je ta menih, ki se je pred husiti umaknil v varno Slovenijo, od svojih nasprotnikov navzel spoštovanja do domačega jezika. Zabeležil je in dal celo pobudo za zapis pobožnih pesmi in verskih obrazcev.

Tudi nove ideje z novo ceno, ki jo je v renesansi dobil posameznik, niso vzpodbudile slovenske literature, čeprav je imel humanizem tudi med Slovenci vnete pristaše. Ti pa so svoje umske sposobnosti posojali tujim kulturnim centrom, posebno Dunaju, kjer je delovalo več univerzitetnih profesorjev s Slovenskega.

Celo med tiskarji prvih tiskanih knjig - inkunabul - sta dva, ki sta se rodila na našem ozemlju in tiskala v -

Italiji: Jernej Pelušič (Pelusius) iz Kopra in Matevž Cerdonis (polatinjeno ime za Strojarijev ali Čevljarjev - sin) iz Slovenj Gradca.

Brez kulture Slovenci seveda tudi tedaj niso bili. Bogata zakladnica slovenskih ljudskih pesmi in običajev, torej ustnega izročila, priča o slovenski ustvarjalnosti, ki pa so jo kasneje ovirale, prekrile in izpodrivale omalovažujoče ali celo sovražne težnje verskih, političnih in moralnih nazorov.

Droben, a znamenit dokaz take zartre slovenske pesmi je verz: "Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna" v pesnitvi nemškega žovnjirja, ki je v letu 1515 objavil letak s proslavljanjem zmage nad upornimi kmeti. Verjetno je to edini primer v Evropi, da so prve tiskane besede nekega jezika - poziv na punt.

16. stoletje, stoletje najhujših turških vpadov, ki so z ugrabitvami tisočev slovenskih otrok načeli živo silo slovenskega naroda pri koreninah, stoletje krvavo in kruto zadušerih kmečkih uporov, stoletje čarovniških procesov, ki so prav tu terjali izredno mnogo nedolžnih žrtev, to stoletje je z nastopom protestantizma in prvih tiskanih knjig odprlo slovenščini vrata v družino kulturnih jezikov.

Prizadevanja protestantov, da izločijo duhovniškega posrednika med vernikom in bogom s tem, da dajo temu verniku božjo besedo v njegovem jeziku v roke, je zbudilo med Slovenci peščico zagnanih pisateljev, ki so v manj kakor petdesetih letih z več kakor petdesetimi knjigami postavili temelje slovenski književnosti.

Prva slovenska tiskana knjiga Trubarjev katekizem (1550) je morala iziti v Nemčiji. Trubar se je skrival za psevdonim Philopatridus Illyricus (Ilirski rodoljub), Tübinški tiskar Ulrich Morhart pa se je podpisal Jernei Skuryaniz. Kraj izida je prav tako izmišljen: Sybenburgen (Sedmograška, kjer je vladala verska svoboda). Tako je že ob zori naše literature legla nad slovensko knjigo senca nezakonitosti, ki sega prav do naših partizanskih tiskov.

Še bolj nenavadna je bila usoda Trubarjeve "Cerkovne ordninge" (1564), ki je avtorju povzročila goro težav in ga končno za vedno pregnala iz domovine. Že pri izidu se je zataknilo. Zaradi sumničenj in podtikanj, da Trubar ni pravoveren luteran, je bilo treba celo poglavje prevesti v nemščino in s tem pomiriti mogočne gospode v Nemčiji, od katerih je bil tisk te edinst-

vene knjige - našega prvega zakonika - odvisen. Med tem je umrl tedaj že brezbrizni cesar Ferdinand in je v Notranji Avstriji (na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem) zavladal bojeviti katoličan nadvojvoda Karel, ki je sklenil, da v svojih deželah zatire protestantizem. Knjiga je sicer v 400 izvodih izšla - a zaradi intrig nekaterih Trubarjevih zavistnih sovernikov brez naslovnega lista in uvoda. Bila je takoj zaplenjena, Trubar pa, ki jo je napisal, je moral drugič, tokrat za vedno v izgnanstvo. Nadvojvoda namreč v tem delu, ki naj bi kot cerkven zakonik (z nekaterimi posvetnimi navodili o šolanju) urejal življenje slovenske Cerkve, ni videl samo pomembne protestantske knjige, ampak poseganje v svoje, v vladarske pravice, saj je šlo za dežele, v katerih je imel samo on zakonodajno oblast. Po tedanjem nazivanju je Trubar zagrešil veleizdajo.

Kljub zaplembi pa se je moralo nekaj knjig vendarle rešiti, saj se je Trubar na svojo Ordningo še pozneje skliceval. Dolgo je bilo videti, da je edini ohranjeni izvod v Dresdenu propadel med zadnjo vojno. Po naključju pa se je pred nedav-

nim našel še en izvod v vati-
ski knjižnici, kjer je bil zaradi
pomanjkljivih podatkov in nepozna-
vanja jezika napačno katalogiziran
in se je tako dolga leta skrival.

Tudi tretja, najznamenitejša knjiga
slovenskih protestantov, Dalmati-
nov prevod celotne biblije, ni iz-
šla brez težav. Morali bi jo tiska-
ti v novi Mandelčevi tiskarni v
Ljubljani. Tu je izšel že poskusni
list, bila je celo že podpisana po-
godba, toda tudi tu je posegel vmes
nadvojvoda, ki je tisk prepovedal,
tiskarja Mandelca pa pregnal iz
Ljubljane. Dalmatin se je odločil,
da tiska v Wittembergu na Saškem
(1584). Pri tem je treba poudari-
ti, da je stal Dalmatin pred mno-
go težjo nalogo kakor petdeset
let pred njim Martin Luther, ki
je imel že več nemških prevodov na
voljo. Ob Dalmatinovem prevodu pa
je bila slovenska literatura sta-
ra komaj 34 let. Pomen Dalmatino-
ve "Biblije", katere jezik so pre-
vzemali tudi kasnejši katoliški
avtorji, je za razvoj našega knjiž-
nega jezika izreden. Bogati besed-
ni zaklad, ki ga zahteva biblija,
je trdna osnova za vsak kulturni
jezik.

Dobršen del naklade, ki se je
povzpela do spoštovanja vrednih
1.500 izvodov, so spravili v Ljub-
ljano. Po en izvod so poslali celo

Ljubljanskemu škofu in stiškemu opatu! Ko so v protireformaciji uničili tako rekoč vso mlado slovensko literaturo (decembra 1600 in januarja 1601 so samo v Ljubljani javno zažgali dvanajst voz "kri-voverskih" knjig), so bibliji še prizanesli. Kdor jo je hotel uporabljati, se je moral izkazati kot zvest katoličan, moral je prositi škofa za dovoljenje, nekaj plačati in vsako leto dati za nekaj maš, ker se je pečal s "hudičevim delom".

Po zmagi protireformacije, ko so po prizadevanju škofa Tomaža Hrena natisnili nekaj katoliških knjig v slovenščini in je protestantska nevarnost minila, 57 let (1615-1672) ni izšla nobena slovenska knjiga.

Šele razsvetljenstvo, ki je v času pred francosko revolucijo zajelo Evropo, je dalo nove pobude za tiskanje slovenskih knjig. Razkošno življenje na dvorih, s katerim so vladarji skušali pritegniti plemstvo in prepričati njihovo preveliko sredobežnost, je zahtevalo velika gmotna sredstva. Ta pa je lahko zagotovil edini produktivni razred - kmetje. Treba je bilo poskrbeti za čim uspešnejše gospodarjenje in razumno, trezno življenje brez pretiranega pobožnjaštva, saj so številna romanja in dolgi posti ovirali kmečko delo. (Marko Pohlin: "Bukvice za

rajtengo" - 1781, "Kmetam za potrebnou pomoč - 1789, Anton Makovic: "Podvučenje za babice" - 1788 in podobna dela). Po zgledu drugih nardov se osnuje tudi med Slovenci "Akademija delovnih". Boji zoper Napoleona, tega zmagovitega dediča in izdajalca francoske revolucije, prisilijo vladarje, da se prično obračati tudi na preprosto ljudstvo. Dve drami ("Matiček se ženi" in "Županova Micka" - 1780), ki ju je za slovenski oder priredil Anton Linhart, nista zgolj sveže napisani, naše razmere upoštevajoči gledališki besedili, ampak s svojo protifevdalno tendenco dokazujeta, da so ideje francoske revolucije pronicale tudi k nam. Slovenska zavest in samozavest, ki se je pričela prebujati že pred prihodom Francozov, se je z ustanovitvijo Ilirskih provinc, ko je dobila slovenščina več veljave v javnem življenju, stopnjevala v literarno gibanje, ki ga imenujemo preporod. Verske knjige že dolgo niso več edina slovenska literatura. Valentin Vodnik, ki je z navdušenjem pozdravil novi čas pod novimi gospodarji, poskrbi za slovenske učne knjige v šolah Ilirskih provinc. Njegovi izvorni, spretno napisani poskočni verzi najdejo mnogo posnemovalcev. Romantična gesla, ki so jih hranile protinapoleonske vojne, prodirajo tudi k nam. Slovenščina postane predmet znanstvenega preučevanja (Jernej Kopitar: "Grammatik der Slavischen

Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark" - 1809).

Vse te kali za živahnější razvoj slovenske literature pa je zamorila slana najbolj črne avstrijske reakcije, ki je z ljubljanskim kongresom (1820) slavila zmagoslavje nad vsem, kar bi rado svobodno zadihalo. Oblast z neprikritim nezaupanjem gleda na vsako tiskano besedo. Prošnje za izdajanje knjig ali celo časopisov zadevajo na odpor, ali pa jih ozkosrčni cenzorji le obotavljaje rešujejo. Farizejska zunanja morala, ki vohlja za vsako čustveno ljubezensko izjavo in jo razglša za "svinjanje", sumničenja in najbolj grobi družabni pritiski so sredstva, s katerimi vladajoči krogi držijo družbo v strahu in ponižnosti.

In prav v tem zatohlem ozračju malomeščanske družabne ničevosti ter hinavščine se pojavi svoboden duh - France Prešeren. Mož, ki se ne zna ukloniti, izzove to družbo, ki se peha za zunanji ugled in drobne počastitve, ter jo - užali.

Slovenska knjiga stoji pred novo dilemo, ki jo izrazi Matija Čop v pismu Jerneju Kopitarju. Proti Kopitarjevemu konceptu "literature za narod", ki v tem času še ni- ma tistega rahlo zaničljivega pri-

zvoka, kakršnega poznamo danes, zagovarja Čop novega bralca, češ kmetje imajo z "Življenjem svetnikov", ki izhaja v 2.000 izvodih, svoje branje, "Kranjska Čbelica" pa (mi bi rekli: za zdaj) ni namenjena njim, ampak uradnikom in študentom (torej meščanskim razumnikom). Ti pa so ob redni nakladi 600 izvodov za zvezek več sto izvodov že pokupili.

V teh razmerah ni presenetljivo, da se Prešernove "Poezije" (1847), ki jim je cenzura črtala "Zdravljico", niso kdo ve kako dobro prodajale. Preveč jih je zasenčevala bombastično patetična pesem Jovana Vesela Kosekega. Moralo je miniti mnogo let in morala je nastopiti nova generacija, ki je v Prešernovem imenu izbojevala zmago nad plehkostjo in ga postavila na tisto mesto, ki mu gre: prav med najznamenitejše svetovne lirike, v vrh svetovne literature. Ob izidu Prešernovih "Poezij" gotovo nihče ni mogel slutiti, da bodo postale njegove pesmi po nakladi daleč popularnejše kakor pesmi svetovnih klasikov (namreč če upoštevamo jezikovno področje, na katerega se obračajo).

Ne celi dve desetletji po Prešernovi smrti so prevladala nova merila za lepoto umetnine. Kljub veliki moči, ki jo je še vedno imela konservativna stran, ko je preganjala Frana Levstika, obsojala Josipa Stritarja in oz-

načevala Josipa Jurčiča za pohujšljivega pisatelja, je šel razvoj nezadržno naprej. Nad vse talentirani pripovednik Jurčič, je napisal, še ne dvajset let star, povest "Jurij Kozjak, slovenski janičar". Tedaj še slutiti ni mogel, da bo po zaslugi spretnega prevajalskega organizatorja Franca Kolednika skoroda svetovna uspešnica. To obdobje nam je dalo prvo zares klasično povest Levstikovega "Martina Krpana", prvi slovenski roman Jurčičevega "Desetega brata" in prvo revijo s svetovnimi estetskimi merili Stritarjev dunajski Zvon. Ta merila so s časom sicer zbledela, ostale pa so Stritarjeve pogumne satirične pesnitve "Dunajski sonetje".

Večno včerajšnji pa se niso udali. Ob izidu Levstikovih "Pesmi" (1854) so še enkrat pokazali svojo moč. Knjiga se 12 let ni smela prodajati, Levstik pa je zaradi nje bil obsojen na mučno borbo za vsakdanji kruh.

Sredi 19. stoletja, ko se v burnem viharju pričenjajo nakazovati vedno ostrejši politični in družbeni spopadi, skušajo nekateri slovenski razumniki na Koroškem prosvetliti slovensko ljudstvo, ga pripraviti na tokove, ki utegnejo

pljusniti tudi k nam in tako zagotoviti ohranitev družbenega reda in katoliške usmerjenosti. Temu namenu naj bi služila Družba sv. Mohorja, ki so jo ob odporu oblasti ustanovili (1853) Anton Martin Slomšek, Andrej Einspieler in Anton Janežič. Slednjemu je uspelo, da je s pritegnitvijo dobrih pripovednikov ob versko spodbudni literaturi ponudil tudi posvetno branje. Družba, ki je bila organizirana kot verska bratovščina, je od 1871 imela že svojo upravno stavbo in tiskarno. To ji je omogočilo izdajanje cenениh knjig v množičnih nakladah.

Posebna zbirka "Slovenske večernice" je ponujala nezahtevno branje, ki se je med kmeti zelo priljubilo.

Politični pritisk, ki je v Avstriji omejeval razmah na drugih področjih javnega življenja, je usmeril Slovence v branje knjig. Leta 1918 doseže Mohorjeva družba s svojim letnim knjižnim darom, v katerem je antologija pesmi in (Šorlijev) roman nezaslišano naklado 91.000 izvodov, kar bi bilo tudi za desetkrat večje jezikovno področje kar lepa številka.

Slovenskim meščanom in sploh izobražencem je bila namenjena Slovenska matica, ki je poleg povesti v zbirki "Knezova knjižnica" pričela sistematično izdajati tudi znanstveno literaturo. Z njo je pripravljala tla

za ustanovitev Akademije in univerze.

Na prelomu stoletij se je slovenska literatura zopet pognala visoko nad domače obrobništvo. Svetovna gesla "dekadence" in "nove romantike", ki so osvobajala pcezijo, so dobila tudi pri nas svoj odmev v Moderni: Oton Župančič, Dragotin Kette, Josip Murn in posebno Ivan Cankar dosežejo umetniško raven, ki se lahko meri z umetninami drugod po svetu. A tudi ta polet mlade generacije je dobil pečat nedovoljenega.

Ko (1899) izide Cankarjeva "Erotika", ljubljanski nadškof pokupi vso izdajo in jo da zažgati. S tem pa doseže samo to, da postanejo redki ohranjeni izvodi knjižne dragocenosti ..... Cankarjeve črtice in drame kmalu prestopijo sloverske meje, njegov "Hlapec Jernej" pa postane priljubljeno berivo svetovnega proletariata, ki vidi v zgodbi ogoljufanega hlapca svojo usodo.

Postopna industrializacija v Sloveniji rodi tudi pri nas moderni proletarijat. Njemu je namenjena Cankarjeva družba. Njena naklada se povzpne izredno visoko: 20.000 knjig, ki jih da vsako leto med bralce, priča o delavstvu, ki se naglo prebuja. Pri tem je velikega pomena tudi delavski oder, ki ga vodi puntarski dramatik Bratko

Slovenski socialno kritični realisti Prežihov Voranc, Miško Kranjec, Anton Ingolič in Ciril Kosmač dosegajo vedno večje množice bralcev. Tik pred drugo svetovno vojno dobi zgodovina slovenske knjige še eno zanimivo stran. Ko napiše Edvard Kardelj pod psevdonimom Sperans (upajoči) "Razvoj slovenskega narodnega vprašanja", pride knjiga v roke naročnikov, še preden jo utegne državni tožilec zapleniti.

Pred koncem pa moramo omeniti še eno dejstvo na katero smo Slovenci lahko upravičeno ponosni. Leta 1944 izide pri partizanih bibliofilska izdaja Prešernove "Zdravljice". To je verjetno edina bibliofilska izdaja ilegalnega tiska v okupirani Evropi. Razkošno opremljena knjiga nikjer ne izdaja, v kako težkih in nevarnih razmerah je bila tiskana.

Po osvoboditvi se je slovensko založništvo pričelo silno naglo razvijati. Knjiga je prodirala v vedno širše plasti našega naroda. Ponudba je postala raznovrstna kot še nikoli poprej, po množini pa je v nekaj letih presegla vse, kar je do osvoboditve izšlo v slovenščini. Od borih 156 periodičnih (revijskih in časniških) in 680 knjižnih izdaj v letu 1948 se je v letu 1975 (ob

največjem razmahu) povzpela do skoro 800 serijskih publikacij (278 tovarniških glasil!) in blizu 2.500 knjig

Predaleč bi nas zapeljalo, če bi hteli naštevati samo posebne založniške dosežke kakšnih dvajsetih slovenskih založb od znanstvenih razprav, ki jih izdaja Slovenska akademija znanosti in umetnosti prek strokovno komentiranih Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev, izredno bogatega izbora mladinske in otroške književnosti z umetniško domiselnimi ilustracijami, pa do prevodov iz svetovne književnosti (Nobelovci, Sto romanov itd.).

Ob tem ne bi smeli pozabiti na danes že lepo zbirko raznih faksimiliranih (natanko posnetih) izdaj pomembnih del našega slovstva, ki niso namenjene zgolj strokovnjakom za študij, ampak z zvestim ponatisom že redkih del skušajo tudi navadnemu bralcu pričarati predstavo o knjigah, ki jih sicer nikoli ne bi videl.

Še in še bi lahko naštevali, a naj zadostuje samo teh nekaj podatkov, ki pričajo, da se je slovenska knjiga povzpela na raven in razširjenost, ki se lahko meri z najbolj razvitimi knjižnimi kulturami številnejših in v ugodnejših razmerah živečih narodov.

Šušterja, Lj.

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

COBISS: SI

00000257008

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

335181